

.....
декабря 1958 г.: Стенографический отчёт. -М., 1958. -С. 66-69; 12. КПРС в резолюциях... - К., 1981. -Т.7. -С.180-181.

О.О. Заплотинська

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ НОНКОНФОРМІЗМ В УКРАЇНІ У 1960 – 70-Х РР.: СОЦІО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Темі політичних та культурних процесів 1960-70-х рр., що ввійшли в історіографію під різноманітними дефініціями, присвячено значну кількість досліджень. Однак, не дивлячись на популярність у вітчизняній історіографії 1990-х рр. теми українського опозиційного руху, дисидентства, шістдесятництва, соціо-демографічне дослідження даної проблеми залишалось поза увагою більшості дослідників. А якщо і робилися спроби такого аналізу, то об'єктом дослідження ставали здебільшого представники дисидентського та правозахисного руху, учасники різноманітних акцій протесту і жертви переслідувань з боку влади. Нонконформізм у середовищі літературно-мистецької інтелігенції, через аполітичність, часто прихований характер, розглядався або в контексті дисидентського руху, або через брак інформації просто ігнорувався дослідниками. Відсутність соціологічних, демографічних та статистичних досліджень, поряд з іншим, зумовила формування у історичній та публіцистичній літературі з даної проблематики певних, часто необґрунтованих, стереотипів. Зокрема, твердження про нонконформістів 1960-70-х рр. як про „молоде покоління” або як „масовий рух” у літературно-мистецькому середовищі тощо.

Серед українських істориків перша спроба соціологічного аналізу належить Ю. Курносову. Проаналізувавши самвидав 1960-х рр., дослідник знайшов біографічну інформацію про 503 особи, так чи інакше причетних до опозиційної діяльності. З них, за підрахунками, 58 осіб належали до літературного середовища (письменники та критики) і 35 – до художнього (художники та мистецтвознавці)¹.

Канадський дослідник Б. Кравченко, аналізуючи події, що відбувались в суспільно-політичному житті України в 1966-1972 рр., виокремлює, згідно інформації самвидавних часописів – „Український вісник” та „Хроніки текущих событий” – 942 особи, що брали активну участь у дисидентській діяльності². За браком інформації авторові вдалось детально ознайомитись з інформацією про фах лише 584 дисидентів. З них, за підрахунками дослідника, художників – 26, письменників – 55, перекладачів та видавців – 14, літературних критиків – 12³.

Згідно дослідження американського дослідника Я. Білоцерковича, який зібрав біографічні дані про 210 українських дисидентів, в дисидентському русі переважали літератори, їх – 24,3 % (54 особи) та „митці-гуманітарії” – митці, музиканти, історики, викладачі гуманітарних наук та мистецтвознавці. Їх було 20,1 % (37 осіб)⁴.

Про значний відсоток літераторів і митців у протестних акціях кінця 1960-х зазначається і в інших виданнях. Так, у монографії „Україна в сімдесятих”, на основі простого аналізу листа-протесту, написаного на ім'я Л.І. Брежнєва, О.Н. Косигіна та М. В. Підгорного в квітні 1968р., робиться висновок про широту охоплення нонконформістськими настроями саме в середовищі літературно-мистецької інтелігенції - із 139 (хоча така цифра – це очевидна помилка, оскільки лист підписали 138 осіб) „підписантів” 50 були письменниками і митцями⁵.

Отже, так чи інакше, присутність літературно-мистецької інтелігенції в даних підрахунках обумовлена її участю у політичних акціях. Але ж відомо, що літературно-мистецький нонконформізм не обмежувався тими особистостями, які ставили свої підписи під листами протесту. Складність хоча б чисельного визначення письменників і художників нонконформістів пояснюється тим, що, коли мова йде про суто мистецький феномен даного явища, „інакшість” була глибоко прихованою.

За основу для підрахунку кількості нонконформістів в середовищі творчої інтелігенції взято, передусім, архівні документи як партійні, так і документи творчих Спілок. Починаючи з 1959 р., доповідні записки та звіти по роботі творчих організацій рясніли іменами новаторів-„формалістів”. Застосування такого ярлика до літератора чи митця часто символізувало його перехід до неофіційного мистецтва. Зазначимо, що такий метод підрахунку кількості нонконформістської інтелігенції у літературно-мистецькому середовищі не позбавлений певної умовності. Оскільки через активне залучення окремих митців, особливо з літературного середовища, тієї епохи до політики, будь-який необережний крок – участь у зовсім „невинній”, з точки зору сучасника громадській акції протесту – міг стати причиною таврування навіть при наявності цілком соцреалістичних книг чи картин. Скажімо, І. Драч, який на початку 1960-х рр. за свої твори офіційною критикою таврувався мало не як

„ідеолог” формалізму, у другій половині 1960-х рр. не викликав у партійних ідеологів жодних зауважень щодо своєї поетичної творчості: згідно довідки секретаря партійного комітету СП УРСР В. Козаченка на І. Драча, письменник характеризувався як „представник талановитого поповнення літератури”. Однак пильну увагу партійних і державних органів до своєї особи викликав через підтримку О. Заливахи, М. Косіва, Б. Гориня та інших під час судових процесів у 1965 р.⁶

Інша проблема, яка виникає при застосуванні методу підрахунку за наявністю критики творів у партійних та спілчанських документах – на особливий рахунок офіційної критики потрапляли твори, в яких випадково піднімалися проблеми, популярні на початку 1960-х і заборонені вже в 1964 р. Так, у довідці ЦК КПУ „Про недоліки і помилки ідейно-політичного характеру, виявлені у працях, які готувалися до друку в 1964 році” згадується П. Загребельний, який в романі „День прийдешнього” пропонує, за термінологією документа, досить „сумні висловлювання” про психологію людини в період культу особи і „наклеп на радянський народ”,⁷ та Ю. Смолич, у статті якого „Розповідь про неспокій” (заверстана у журналі „Дніпро” №4, 1964), „письменницька діяльність Хвильового розглядається на рівні реабілітованих осіб і нічого не говориться про його ворожі націоналістичні погляди”⁸. Твори критикувалися (зміна ідеологічних орієнтирів у списку дозволених тем для художньої творчості змінювалась дуже динамічно впродовж 1960-х рр.), але обидва письменники, як відомо, – представники офіційної літератури. Є й інші приклади, які засвідчують досить неоднозначний характер нонконформізму окремих митців і складність завдання їх чисельного обліку. В 1969 р. під партійну критику потрапили твори письменника В. Лігостова як „суспільно-пасивні, нечіткі за авторською позицією”⁹. А вже через рік цей письменник, як „талановитий”, пропонується Київською організацією Спілки письменників до вступу в республіканську Спілку письменників¹⁰. Письменник-фантаст О. Бердник, з однієї сторони – з точки зору Б. Нікітченка – „матеріалістичне світосприймання” підміняє „ідеалістичним тлумаченням суспільних і наукових явищ”¹¹, а з іншого – у звіті Київської організації СПУ з приводу XXIV з’їзду КПРС – названий серед тих письменників, які є основою „нашої сьогоднішньої прози”¹².

Підрахунок ускладнюється й тим, що окремі митці, маючи цілком зразкову біографію радянського громадянина, займаючи навіть високі посади в ієрархії творчих Спілок, ставали водночас таємними „ідеологами” нонконформізму (художник В. Ламах зокрема¹³). Окремі представники неофіційного мистецтва залишалися поза межами творчих Спілок, а отже, не згадувалися у звітах творчих організацій взагалі.

Тому при підрахунку нами використано ще й мемуарну літературу та літературно-публіцистичні твори самих нонконформістів, наукові дослідження істориків та мистецтвознавців, що в поєднанні з використанням масиву архівних джерел дозволило створити більш цілісну картину літературно-мистецьких процесів 1960-х – 1970-х рр. і розширити коло тих представників літературно-мистецького нонконформізму, які згадуються дослідниками при розгляді історії шістдесятництва.

Наявні архівні джерела, мемуарна та наукова література дозволяють ідентифікувати 86 художників і мистецтвознавців та 53 представники літературного середовища, творчість яких викликала ідеологічну критику, засудження і заборону через наявність „ідеологічних помилок”, „формалістичні шукання”¹⁴, тобто за вияв літературно-мистецького нонконформізму.

Як бачимо, нонконформізм в середовищі творчої інтелігенції не був поширеним явищем. Особливо, якщо взяти до уваги загальну кількість митців, які належали до творчих Спілок. Скажімо, на 1960-й рік Спілка художників УРСР нараховувала 1087 членів та кандидатів у члени Спілки¹⁵. Тоді як кількість художників-нонконформістів, за нашими підрахунками, в 1960-70-х рр. складала 86 осіб.

Спробуємо проаналізувати вікову групу, регіональне походження представників нонконформістської творчої інтелігенції, дані про місце постійного проживання й роботи та освіту.

Аксіомою стало твердження, що шістдесятники (якщо розглядати даний термін як збірне поняття для культурного і політичного явища інакомислення в 1960-х рр.) – це молоде покоління інтелігенції, що прийшло в активне культурне життя наприкінці 1950-х - поч. 60-х рр. Таблиці 1, 2 демонструють розподілення представників літературно-мистецького нонконформізму за роками народження.

Таблиця №1.

Роки народження. Художники

Роки народження	Кількість народжених	Відомих випадків(%)	Загальна кількість(%)
1910-1914	2	2,8	2,3

Серія: ІСТОРІЯ

1915-1919	1	1,4	1,2
1920-1924	7	10	8,1
1925-1929	14	19,7	16,2
1930-1934	10	14	11,6
1935-1939	16	22,5	18,6
1940-1944	16	22,5	18,6
1945-1949	4	5,6	4,6
1950-1954	1	1,4	1,2
Невідомо	15		17,4
Всього	86		

Таблиця №2

Роки народження. Письменники

Роки народження	Кількість народжених	Відомих випадків(%)	Загальна кількість(%)
1910-1919	1	2	1,8
1920-1924	5	10	9,4
1925-1929	4	8	7,5
1930-1934	8	16	15
1935-1939	19	38	35,8
1940-1944	7	14	13,2
1945-1949	6	12	11,3
Невідомо	3		5
Всього	53		

Основна маса нонконформістів з середовища творчої інтелігенції – це представники покоління, що народилось в 1930-х рр. – 53 особи (37,6 % від загальної кількості або 43,8 % відомих випадків). Отже, „молода генерація новаторів”, за термінологією офіційного дискурсу тієї доби, – це, в більшості, письменники та художники, які народилися між 1930-34 рр. і мали на початок 1960-х років по 30-34 роки, та покоління 1935-1939 рр. народження, на той час були у віці 25-29 років.

Щодо художників, спостерігаємо три хвилі поповнення нонконформістського художнього простору, що сформували три вікові групи. На початку 1960-х рр. у творче життя ввійшли художники-нонконформісти, представники покоління, що народилось між 1925-1929 рр. – 14 осіб (19,7%). Друга хвиля – покоління 1930-х рр. – 26 (36,6% відомих випадків). В кінці 1960-х рр. мистецьке життя поповнилось новим поколінням митців, що народились у період між 1940-1944 рр. – 16 (22,5% відомих випадків). Отже, твердження про молоде покоління художників-нонконформістів початку 1960-х рр. досить умовне, оскільки вік більшості митців на той час складав 35-39 років. Однак друга хвиля художників-нонконформістів була дійсно „молодою” – вік більшості представників складав 29-34 роки.

О. Зінкевич, розглядаючи творчість критиків І. Світличного та І. Дзюби, поставив запитання: чи спроможна була старша і середня генерація творчої інтелігенції стати новаторами. Відповідь була негативною. На думку історика, лише покоління 1935-1940-х, „не надто надщерблене війною”, без „співвідповідальності за злочини минулого”¹⁶ могло увійти в літературу та мистецтво новою хвилею, несучи зародки світогляду, який вирізняв їх з-поміж старших колег у творчих організаціях.

Проте зазначимо, що серед представників літературно-мистецького нонконформізму були митці і старшого покоління – Л. Семикіна, О. Заливаха, С. Караванський, С. Отрощенко та інші. Серед художників процентний склад представників старшого покоління, народжених у 1920-1924, 1925-1929 рр., складає 26,6%, тоді як у письменників – 18%.

Таблиця №3 відображає картину регіонального походження художників та письменників нонконформістів.

Таблиця №3.

Походження за областями

Область	Кількість народжених	Відомих випадків (%)	Кількість (%)
Вінницька	4	3	2.8

Наукові записки

Волинська	2	1,6	1,4
Дніпропетровська	1	0,8	0,7
Донецька	7	5,5	5
Житомирська	5	4	3,6
Закарпатська	7	5,5	5
Івано-Франківська	3	2,3	2,2
Київ, Київська	21	16	15
Кіровоградська	5	4	3,6
Крим	1	0,8	0,7
Луганська	1	0,8	0,7
Львівська	11	8,5	8
Миколаївська	2	1,6	1,4
Одеська	15	12	10,8
Полтавська	5	4	3,6
Рівненська	1	0,8	0,7
Сумська	3	2,3	2,2
Тернопільська	6	5	4,3
Харківська	2	1,6	1,4
Херсонська	1	0,8	0,7
Хмельницька	3	2,3	2,2
Черкаська	5	4	3,6
Чернігівська	3	2,3	2,2
Молдова	1	0,8	0,7
Польща	3	2,3	2,2
Росія	8	6	5,5
Узбекистан	1	0,8	0,7
Невідомо	12		8
Всього	139		

Найбільше представників літературно-мистецького нонконформізму були з Києва та Київської обл. – 21 із 127 осіб, про яких маємо точні відомості (16,5%); Одеси та Одеської обл. – 15 (11,8%), Львова та Львівської області – 11 (8,6%).

Щодо ареалів поширення нонконформістських явищ, то в літературі переважає думка про існування на Україні двох центрів опозиційного мистецтва – Львів і Київ, з перевагою, звичайно, Києва. Американський дослідник дисидентства в СРСР Д. Ковалевський, аналізуючи природу українського дисидентського руху, подає схему поширення нонконформістських явищ відносно віддалення від Києва, визначаючи ареал Києва та Львова як центрів¹⁷.

Відстань від Києва (км)	%
Київ	43,5
1-240 км	3,3
241-480 км	6,75
481 і більше	46,7

Безперечно, Київ лідирував, далеко залишивши по собі Львів, Одесу, Дніпропетровськ. Все ж, у кожному з цих міст нонконформістські явища в літературі і мистецтві були присутні. Таблиці 4 та 5 демонструють картину основних міст, де тривалий час або постійно проживали та працювали художники і письменники нонконформісти.

Таблиця №4.

За місцем постійного проживання та роботи художників

Міста	Кількість художників нонконформістів	Відомих випадків (%)	Загальна кількість (%)
-------	--------------------------------------	----------------------	------------------------

Серія: ІСТОРІЯ

Київ	31	39	36
Львів	22	28	25.5
Одеса	15	19	17.4
Ужгород	6	7.3	6.9
Івано-Франківськ	2	2,5	2.3
Дніпропетровськ	1	1.2	1.1
Харків	1	1,2	1.1
Черкаси	1	1,2	1.1
Невідомо	7		8
Всього	86		

Таблиця №5.

За місцем постійного проживання письменників

Міста	Кількість письменників- нонконформістів	Відомих випадків (%)	Загальна кількість (%)
Київ	39	79.5	73.5
Львів	6	12.2	11.3
Черкаси	1	2	1.8
Житомир	2	4	3.7
Одеса	1	2	1.8
Невідомо	4		7.5
Всього	53		

Згідно відомих нам фактів про 86 художників та 53 письменники, можемо зробити висновок про лідерство Києва за кількістю митців-нонконформістів (54,7%), Львова (21,9%), Одеси (12,5%).

Таке зосередження митців-нонконформістів в названих містах пояснюється наявністю, передусім, найбільших навчальних закладів. Київський художній інститут та Київський державний університет випустили найбільшу кількість спеціалістів, які згодом (або ще під час навчання) стали на шлях нонконформістської творчості – 39% митців, дані про освіту яких вдалось знайти. Серед львівських навчальних закладів маємо 21 випускника Інституту прикладного і декоративного мистецтва (18%), та 7 – Львівського державного університету (6%). Потужним закладом, в якому здобували освіту одеські художники-нонконформісти було, Одеське державне художнє училище – 12 випускників (10%).

Таблиця №6.

Навчальні заклади, в яких отримували освіту письменники та художники нонконформісти

Навчальні заклади	Кількість митців- нонконформістів, що їх закінчили або навчались	Відомих випадків (%)	Загальна кількість (%)
Київський художній інститут	26	22	18.7
Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка	20	17	14.3
Львівський ін-т прикладного і декоративного мистецтва	21	18	15
Одеське художнє училище	12	10	8.6
Львівський університет ім. І. Франка	7	6	5
Інститут живопису, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна, Ленінград	4	3.5	2.8
Літературний ін-т ім. М. Горького, Москва	4	3.5	2.8
Інші навчальні заклади	24	20	17.2
Невідомо	22		15.5
Всього	139		

Для нонконформістського простору 1960-70-х рр. характерне формування так званих „шкіл” навколо окремих представників старшого покоління митців, які здебільшого проживали у названих вище містах. Це особливо характерно для художників-нонконформістів, хоча поняття „школи” для неофіційного простору досить умовне і може трактуватися як певна парадигма поведінки та світогляд, що закладали своїм студентам окремі митці художніх навчальних закладів Львова та Києва, даючи поштовх для подальших самостійних новаторських пошуків. Так, більшість художників-нонконформістів Києва (тих, хто закінчував Київський художній інститут) були студентами А. Трохименка (із 30 художників-нонконформістів Києва – 8 навчались у його майстерні), С. Григор’єва (4 студенти), О. Шовкуненка, А. Петрицького. У Львові педагогами, які формували нонконформістські школи, були педагоги Р. Сельських, В. Манастирський (серед учнів – Е. Мисько, Є. Лисик, М. Кипріян, С. Караффа-Корбут, Л. Медвідь, В. Захарчишин), К. Звіринський (його вихованцями були А. Бокотей, Б. Галицький, Л. Цегельська-Крип’якевич, П. Маркович, І. Марчук, О. Мінько, Р. Петрук, Б. Сойка, З. Флінта, С. Шабатура).

Отже, проведене дослідження дає змогу зробити наступні висновки. По-перше, нонконформізм в літературно-мистецькому середовищі не був широко поширеним явищем. Однак зосередженість літераторів та художників в трьох містах України – Києві, Львові, Одесі – робила вплив митців-нонконформістів на мистецький простір досить відчутним. По-друге, щодо твердження про генерацію нонконформістів як представників молодого покоління більш правильне стосовно письменників, аніж художників, середній вік більшості яких на початку 1960-х рр. складав 35-39 років. Згідно проведених досліджень, незаперечним є факт постійного поповнення неофіційного мистецького середовища молодими митцями. Це спостерігається і в середовищі письменників, і особливо яскраво в середовищі художників. По-третє, певна лібералізація культурної політики лише виступила каталізатором процесу формування неофіційного літературно-мистецького простору, який на кінець 1960-х рр. не тільки не зник, внаслідок репресивних акцій влади та посилення ідеологічного контролю за діяльністю митців, а навпаки – зміцнив структури функціонування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (1960-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст. – К., 1994. – С.77.
2. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С.317.; 3. Там само. – С. 312; 4. Bilocerkowycz J. Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation. – London, P. 123, Table 8;
5. Ukraine in the seventies / P. Potichnyj. – Oakville, 1975. – P.319.; 6. ДАКО. – Ф. П-1. – Оп.23. – Спр.106. – Арк.15; 7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5901. – Арк.117.; 8. Там само. – Арк.122; 9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.183. – Арк.37; 10. ЦДАМЛМ. – Ф.1098. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.30-31; 11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.363. – Арк.7; 12. ЦДАМЛМ. – Ф. 1098. – Спр.28. – Арк.22; 13. ЦДАМЛМ. – Ф.581. – Оп.2. – Спр. 446; 14. Згідно архівних справ ЦДАГО України. (Оп.23, 24, 31, 32), ЦДАМЛМ (Ф.581, 590); Лобановський Б. Киевские анахореты: Обращение к абстрактным формам в творчестве ряда киевских художников 50-х – 60-х годов // Византийский ангел. – 1997. - № 3. – С. 32; 15. Kowalewski D. The Structure of Ukrainian Dissent // The Ukrainian Quarterly. - 1979. - №1(Vol.135). - P.45; 16. Зінкевич О. З генерації новаторів: Світличний і Дзюба. У джерел модерної української критики. – Балтимор–Торонто, 1967. – С.7-8; 17. ЦДАМЛМ. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.810. – Арк.15.

Д.О. Мельников

РОЗВИТОК СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (80-ТІ РР. ХХ СТ.)

Процес демократизації вищої школи в Україні включає таку форму залучення студентів до управління справами ВНЗ як студентське самоврядування. Основними завданнями органів студентського самоврядування (ними можуть бути студентський сенат, парламент, старостат, студентські деканати, ради тощо) є: забезпечення і захист прав та інтересів студентів, зокрема стосовно організації навчального процесу; забезпечення виконання студентами своїх обов’язків; сприяння навчальній, науковій та творчій діяльності студентів, створенню відповідних умов для їх проживання і відпочинку тощо¹. Реалізація цих завдань сприятиме гармонійному розвитку особистості студента, формуванню у нього навичок майбутнього організатора, керівника.

Варто вказати, що студентське самоврядування в нашій країні має свою історію. Тому сьогодні, приступаючи до реалізації положень Закону України «Про вищу освіту» щодо розвитку студентського самоврядування, необхідно проаналізувати досвід цієї роботи, зокрема у 80-х рр.